

УДК 811.161.3'373.613

Хромчанка Альбіна Рышардаўна

кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
дацэнт кафедры
медыялінгвістыкі і рэдагавання
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт,
г. Мінск, Беларусь,

Albina Khromchanka

PhD in Philology,
Associate Professor,
Associate Professor of the Department of
Medialinguistics and Literary Editing
Belarusian State University,
Minsk, Belarus
albina77153@gmail.com

Рабавя Ганна Іванаўна

студэнтка факультэта журналістыкі
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
г. Мінск, Беларусь,

Hanna Rabava

Student of the Faculty of Journalism
Belarusian State University,
Minsk, Belarus
ryabovaannaofficial@gmail.com

АБ ПАХОДЖАННІ І ЎЖЫВАННІ СЛОВА *ШАЦУНАК* У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

ABOUT ETYMOLOGY AND USAGE OF THE WORD *SHATSUNAK* IN BELARUSIAN

У артыкуле даследуецца слова *шацунак* у сучаснай беларускай мове, шляхі запазычання, семантыка, а таксама фіксацыя яго ў старабеларускіх тэкстах. Звяртаецца ўвага на блізкія па значэнні і падобныя па марфемнай будове лексемы, адзначаныя ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы”. Выказваецца меркаванне, што інавацыйным цэнтрам слова *шацунак* з’яўлялася тэрыторыя Польшчы, адкуль яно было пашырана на памежныя землі Украіны і Беларусь. У старабеларускай мове слова мела некалькі лексічных значэнняў, некаторыя з якіх дагэтуль захаваліся ў беларускай мове.

К л ю ч а в ы я с л о в ы: *шацунак; шэнціць; шацаваць; беларуская мова; запазычанне.*

The article studies the word *shatsunak* in the modern Belarusian language, its ways of adoption, semantics, as well as its fixation in Old Belarusian texts. Attention is paid to the lexemes that are close in meaning and similar in morphemic structure, noted in the “Explanatory Dictionary of the Belarusian Language”. It is believed that the center of origin of the word *shatsunak* was the Polish territory, from where it was expanded to the border lands of Ukraine and Belarus. In the Old Belarusian Language, the word had several lexical meanings, some of which have survived in the Belarusian language to this day.

К е y w o r d s: *shatsunak; shentsits; shatsavats; Belarusian language; adoption.*

Змены ў грамадска-палітычным, эканамічным, культурным жыцці народа адбываюцца ў лексіцы, мяняюць слоўнікавы склад лексічнай сістэмы і з’яўляюцца штуршком да непарыўнага працэсу абнаўлення мовы. І хоць старэнне слоў, зніжэнне частотнасці іх выкарыстання адбываецца паступова, цягам доўгага часу, аднак у гісторыі грамадства засведчаны перыяды,

калі ў адначасці малаўжываная, устарэлая лексіка становілася актуальнай і набывала новае жыццё. Прынамсі, такія працэсы быў характэрны для беларускай мовы напрыканцы ХХ ст., калі пад уплывам культурных працэсаў у краіне адбывалася вяртанне ў вуснае і пісьмовае маўленне старых лексічных форм (*асадка, імбрык, імбрычак, філіжанка, фатэль*) ці, наадварот, утвараліся новыя словы, каб пазбавіцца ад русізмаў (*вітальянскі – прыхожая*) і інш. Паказальна, што гэтая з’ява не спынілася ў выніку змены сацыяльна-палітычных арыенціраў, і культурныя працэсы, запушчаныя ў 90-я гг. ХХ ст., працягваюць дзейнічаць у мове. Пацверджаннем гэтаму служыць актывізацыя ў публіцыстычнай і мастацкай літаратуры, а таксама ў вусным беларускім маўленні слоў *шэнціць, пашэнціць, шанцаваць, шанцаванне, шацунак* са значэннямі ‘мець удачу’; ‘шчаслівы збег абставін’; ‘пашана, павага’.

У сувязі з гэтым лічым мэтазгодным на падставе наяўных фактаў правесці аналіз слова *шацунак* з гледжання яго функцыянавання ў сучасным дыскурсе, а таксама паходжання, тыпалогіі і арэальнага пашырэння.

У перакладзе Васіля Сёмухі на беларускую мову твора польскага пісьменніка Ежы Анджаеўскага «Цемра зямлю ахінае» (1957) гэтае слова захавана са значэннем ‘павага, ушанаванне’: *Вялікі і станісты пан маркіз дэ Вілена, забыўшыся пра шацунак да Іх Каралеўскіх Мосцяў, стукнуў кулаком па білцы крэсла* [1].

Выкарыстоўвалі *шацунак* і класікі беларускай літаратуры, напрыклад Янка Купала ў вершы «Свінапас і стрынатка» (1914):

...Аб маім пастырскім чыне
На’т ня думай брыдка
А тым болей – мей **шацунак**
Над маёю сьвіткай... [2];

Васіль Быкаў у творы «Кар’ер» (са значэннем ‘удача, поспех’): *Ну, думаю, трымайся, Сямён, справы твае быццам пайшлі ўгару, не балбачы толькі. Кароткі, аднак, быў мой шацунак, праз тыдзень пахавалі Навікоўскага – забілі, як пераходзілі жалезку* [3].

У перакладзе лібрэта да камічнай оперы Яна Голанда, першага вядомага арыгінальнага музычна-сцэнічнага твора «Агатка, або Прыезд пана» (1784), створанага і пастаўленага ў Беларусі, У. Мархель скарыстоўвае *шацунак* у значэнні ‘пашана’:

Тут у мяне найлепшы будзе вам **шацунак**,
Бо мне вас мілы Антак даў у падарунак,
Ды штосьці доўга не вяртаецца ён з двору,
Відаць, забавіцца і прыйдзе ён не скоро [4].

На сайце Catholic.by ад 16.02.2016 быў змешчаны матэрыял «Мансеньёр Марынка Антолавіч: праца святара-дыпламата – гэта служба на карысць тых, да каго пасылае Бог», у якім з названым вышэй значэннем ужываецца лексема *шацунак*: *Адносна камунікацыі з біскупамі, то яшчэ раз хацеў бы асабіста падзякаваць іерархам за зычлівы прыём, спагадлівасць, гатоўнасць слухаць і разважаць разам і за **шацунак** да маёй асобы* [5].

У прыведзеных вышэй кантэкстах слова *шацунак* мае значэнне ‘павага, пашанота’ ці ‘ўдача, поспех’, аднак у эфірным сюжэце канала «СТБ» (24 снежня 2024 г.) у апаведзе пробашча касцёла Святога Юды Тадэвуша ў вёсцы Прывалкі слова набывае семантычнае адценне, адпаведнае кантэксту, а менавіта ‘ўзаемаразуменне’: *Ведаем, што зараз так неспакойна ва ўсім свеце, таму сёння ўвесь каталіцкі свет моліцца, у першую чаргу, каб настаў супакой, згода, **шацунак**, павага паміж людзьмі ва ўсім свеце* [6]. Дапускаем магчымасць такой семантыкі на падставе ўжытага аўтарам сінанімічнага рада, дзе *шацунак*, на нашу думку, не з’яўляецца паўторам слова *павага*.

Паводле артыкула «Шацк (Пухавіцкі раён)», змешчаным у Вікіпедыі, выяўляецца, што ў беларускіх гаворках *шацунак* можа мець іншую семантыку – ‘украса’: *...значэнне такіх назваў трэба шукаць у словах кшталту **шацунак** (украса)...* [7]. Аднак пацверджання гэтаму ў дыялекталагічных крыніцах намі не знойдзена, таму варта разглядаць гэты прыклад як адзінкавы.

У сучасных тэкстах, размешчаных на сайтах, таксама сустракаецца названая лексічная адзінка, напрыклад у матэрыяле, прысвечаным аўтару блога «Хата з краю» Паўлу Бераснёву, яна ўжыта ў значэнні ‘ўдача’: *Часам не атрымаеш таго, чаго хочаш, гэта і ёсць **шацунак**, – разважае Вольга* [8].

Падобны кантэкст са словам *шацунак* можна шырыць, а таксама і са словамі, змешчанымі ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», якія маюць памету *Разм.*, такімі, як *шэнціць* з адсылкай да *шанцаваць*. Ададзены назоўнік *шанцаванне* ў слоўніку пададзены асобным артыкулам. З паметай *Разм.* зафіксаваны таксама і назоўнік *шанц*, які мае тое ж значэнне, што і *шанс*; апошні пазначаны як запазычанне з французскай мовы (*chance*) [9, с. 348, 436]. Аднак у слоўніку У. Даля *шанц* – гэта варыянт да слова *шанец* са значэннем ‘ваенны акуп, рэдут, невялікае ўмацаванне’ [10, с. 337], з такім жа значэннем слова *szaniec* адзначана і ў польскіх крыніцах з указаннем на запазычанне з нямецкай мовы *Schanze* [11, с. 643]. У сувязі з гэтым узнікае пытанне аб паходжанні гэтых слоў, якія, магчыма, маюць розныя семантычныя адценні і шляхі пранікнення ў бела-

рускую мову. Калі ж *шанс* з французскай мовы, дзе першапачатнае значэнне было ‘від гульні ў косці’, ад лацінскага *cadere* ‘падаць’ [11, s. 643], дык *шацунак* з суфіксам *-унак* указвае на запазычанне з польскай.

У польскай мове назоўнік *szacunek* мае значэнні: ‘пачуццё гонару, шанавання, глыбокай павагі’; ‘ацэнка вартасці прадметаў, маёмасці’. Дзеяслоў *szacować* прадстаўлены некалькімі значэннямі: ‘вызначаць кошт, ацэньваць’; ‘камбінаваць, разлічваць’; ‘быць высокай думкі пра сябе’, ‘шанаваць, паважаць’ і інш. Прыметнік *szacowny*, утвораны ад інфінітыва *szacować*, захоўвае падобную семантыку – ‘каштоўны, шаноўны, годны павагі’ [12, s. 341].

Паводле «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», слова *шацунокъ* і яго арфаграфічны варыянт *шецунокъ* фіксуюцца ў помніках пісьменства з 1515 г. са значэннямі ‘ацэнка, вызначэнне кошту’, ‘вызначаная праз падлік сума расцэнкі’: *если ѿнь не присягнетъ на тыхъ перлохъ водлугъ шацѣнку, хто ихъ зналъ, маеть Сидорковой тыи перла платити* (КСД, 210, 1515); *то маеть быти шацовано на пнзи по тому, ꙗко ниже в семь статѣи шацѣнокъ збожю есть ѿписанъ* (Ст. 1588, 261). А таксама ўтвараюць лексічнае гняздо наступныя адзінкі: *шацовати*, *шацовникъ* ‘ацэншчык’, *шацовое* ‘плата за ацэнку чаго-н.’ і інш. [13, с. 72–73]. У XVI ст. працэдура спагнання «шацунку» выглядала наступным чынам: купец з таварамі з’яўляўся ў мытную камору. Іх заносілі ў кнігу, «шацавалі» (ацэньвалі) і «давалі цэхі» (ставілі пячатку). Па выплаце купец атрымліваў «квіт» (даведку) аб аплаце, які ён быў абавязаны прад’яўляць на кожнай наступнай мытні. Купцы маглі выплачваць мыта «гатавай» – падрыхтаванымі для аплаты грашыма або прывезенымі таварамі [14].

З іншымі значэннямі, якія ёсць у польскай мове, у прыватнасці, ‘пачуццё гонару, павагі’, асобных артыкулаў у «Гістарычным слоўніку беларускай» мовы няма, аднак некаторыя ілюстрацыі да слова *шацунак* маюць не зусім выразнае значэнне з-за недастатковага кантэксту: *члвкъ которы ѣчинит шлюб, а пошлюбит богу дѣшу свою, под шацѣнкомъ дасць ѿкупъ* (Біблія, 177) [13, с.73]. Магчыма, тут маецца на ўвазе ахвяра Богу як знак пашаны пасля прыняцця пэўнай клятвы. У сувязі з гэтым дапускаць, што ў старабеларускай мове слова *шацунак* мела толькі два значэнні: ‘ацэнка, вызначэнне кошту’ і ‘сума расцэнкі’, нам думаецца, няма падстаў. Тым больш што варыянты дзеяслоўных форм кшталту *шанцовати* (*шанцоватися*) зафіксаваны ў названым вышэй слоўніку са значэннем ‘шэнціць, шанцаваць’: *коли се так крижаком в литве шанцовало, иж жомоитскѣю землю тѣжским гармом ѿкрѣтне ѿбтѣжили* (Стрыйк., 533б) [Тамсама, с. 52].

«Этимологический словарь русского языка» М. Фасмера (Москва, 1973, с. 403) не фіксуе лексічную адзінку *шацунак*, толькі слова *шанец*, якое аўтар слоўніка выводзіць з нямецкай мовы, што пацвярджаюць і іншыя лексікаграфічныя крыніцы, і якое праз польскую трапіла ва ўкраінскую (*шанець, шанця*) са значэннем ‘земляны акуп, палявое абарончае ўмацаванне’.

Вызначэнне арэала пашырэння гэтай назоўнікавай формы вымагае больш дэталёвага даследавання фіксацыі яе ў пісьмовых крыніцах, а таксама ўжывання ў беларускіх і іншых славянскіх гаворках. У прыватнасці, «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» фіксуе толькі дзеяслоў *шэнціць*. Аднак тыпалагічна тоесны назоўнік адзначаецца ва ўкраінскіх гаворках заходняй зоны, памежнай з польскай тэрыторыяй. *Шацунок* у слоўніку ўстарэлай лексікі ўкраінскай мовы пададзены са значэннем ‘оцінка, обрахунок’, што адпавядае значэнням у старабеларускай мове, а таксама ў польскай [15]. Слоўнік львоўскіх гаворак (Лексикон львівський: поважно і на жарт. – Львів, 2009) фіксуе гэтую лексему са значэннем ‘повага, шана’: *мати шацунок*, дзеяслоў *шацувати* са значэннем ‘поважати, шанувати’: *Дурень я – от що! Я все ж таки вище шацував Оришку* (с. 626). У «Этымалагічным слоўніку ўкраінскай мовы» ў артыкуле *шацувати* як аднакаранёвы згадваецца і назоўнік *шацунок*. Паходжанне гэтых слоў вядзецца ад гоцкага *skatss* ‘багацце, грошы’, нямецкага *Schatz* ‘скарб’ і інш. [16, с. 391]. Як вынікае з папярэдняга аналізу, лексема *шацунак* шматзначная і першасным значэннем, відавочна, было ‘ацэнка, разлік’, што пацвярджаюць беларускія помнікі пісьменства, а таксама слоўнік устарэлай лексікі ўкраінскай мовы.

Арэальны-тыпалагічны аналіз дазваляе ўмоўна акрэсліць зону функцыянавання назоўніка *шацунак* з інавацыйным цэнтрам на тэрыторыі Польшчы, адкуль гэтая з’ява пашырылася на ўсход – заходнюю Украіну і Беларусь. У польскай мове ўтварэнне назоўніка адбылося суфіксальным спосабам ад утваральнай асновы інфінітыва *шацаваць*, запазычанага з нямецкай мовы. Калі ўлічыць час фіксацыі слова *шацаваць* у старабеларускай мове (пачатак XVI ст.), то можна дапусціць магчымасць яго запазычання без пасярэдніцтва польскай мовы, а ў выніку непасрэдных міжмоўных кантактаў, вусным шляхам. Як адзначаецца ў «Лексікалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы», германізмы маглі пранікаць у старабеларускую мову шляхам прамога запазычання, што адбывалася на працягу ўсёй гісторыі старабеларускай мовы ў працэсе гандлёвых сувязяў і шчыльных кантактаў з нямецкімі спецыялістамі ў галіне рамеснай і іншай гаспадарчай дзейнасці. У тэматычнай групе абстрактнай лексікі, прадстаўленай у названай вышэй кнізе, ёсць і слова *шанцовати* без указання яго значэнняў

і граматычных памет [17, с. 71, 73]. У сувязі з гэтым паходжанне і семантыку слова *шацунак* у беларускай мове неабходна даследаваць у кантэксце іншых аднакаранёвых слоў, а перадусім інфінітыва *шацаваць*. Пра даўняе запазычанне гэтага інфінітыва сведчыць наяўнасць яго ў лямкоўскіх гаворках украінскай мовы, адных з самых архаічных і самабытных, якія належаць да гаворак карпацкай групы: *шацувати* са значэннем 'ацэньваць, вызначаць вартасць' (гл.: Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок, 2004). Тэрытарыяльна лямкоўскія гаворкі пашыраны ў заходніх раёнах Закарпацкай вобласці Украіны, ва ўсходняй Славакіі і ў Жэшуйскім ваяводстве Польшчы, што можа сведчыць на карысць больш шырокага арэала ўжывання інфінітыва, а таксама магчымых словаўтваральных форм ад яго асновы.

Семантычны аналіз паказаў, што ў сучасным беларускім маўленні словы *шані, шанс, шанец, шацунак* утвараюць поле парадыгматычнага тыпу, адзінкамі якога з'яўляюцца назойнікі, і маюць інтэгральную семантычную прымету 'ўдача, шчаслівы збег абставін'. Іншую лексіка-семантычную групу з названай прыметай складаюць дзеясловы *шэнціць, пашэнціць, шанцаваць*, дзе дамінантай выступае інфінітыў *шанцаваць*. Такім чынам, сэнсавая парадыгма, якая аб'ядноўвае словы розных часцін мовы, мае тэндэнцыю да пашырэння семантычнага поля, пра што сведчыць слова *шацунак*, якое ў сучасных вусных і пісьмовых кантэкстах мае наступныя значэнні: 1) павага, пашана; 2) удача, поспех, шчаслівы збег абставін; 3) узаемаразуменне.

Тэндэнцыя да частотнасці выкарыстання слова *шацунак*, актуалізацыя яго значэнняў 'пашана', 'удача' ў беларускім маўленні звязаны з элементамі грамадскай этыкі і павягі і з'яўляюцца сведчаннем эвалюцыі сацыяльных каштоўнасцяў і значнасці культурнага дыялогу. Мяркуем, што слова *шацунак* можна разглядаць у групе даўно запазычаных слоў, цалкам адаптаваных у беларускай мове. Паводле А. Баханькова, «...запазычанні, зробленыя на ранніх этапах развіцця беларускай мовы... да цяперашняга часу поўнасьцю асвоены і ўспрымаюцца як уласна беларускія словы. Запазычанні адносна нядаўняга часу тыпу *відэатэлефон, візаві, індыга*, наадварот, захоўваюць фанетыка-марфалагічныя асаблівасці, не ўласцівыя беларускай мове...» [17, с. 166].

Актыўнае функцыянаванне слова *шацунак* у беларускай мове, тэндэнцыя да пашырэння яго лексічных значэнняў сведчаць аб непарыўным працэсе абнаўлення і развіцця мовы, узбагачэнні яе слоўнікавага складу, што дае падставы для фіксацыі гэтай лексемы ў акадэмічных слоўніках без паметы *размоўнае*.

ЛІТАРАТУРА

1. *Анджаеўскі, Е.* Цемра зямлю ахінае / Е. Аджнеўскі. – URL: https://knihi.com/Jezy_Andzajeuski/Ciemra_ziamlu_achinaje.html (дата звароту: 10.03.2025).
2. *Купала, Я.* Сьвінапас і стрынатка / Я. Купала // Збор твораў. Купала, 1925–1932. – URL: [https://be.wikisource.org/wiki/Збор_твораў_\(Купала,_1925–1932\)/V/VI/Сьвінапас_і_стрынатка](https://be.wikisource.org/wiki/Збор_твораў_(Купала,_1925–1932)/V/VI/Сьвінапас_і_стрынатка) (дата звароту: 27.11.2024).
3. *Быкаў, В.* Кар’ер / В. Быкаў. – URL: <https://rb.rbook.club/book/14073129/read/page/126/> (дата звароту: 10.03.2025).
4. *Радзівіл, М.* Агатка, або Прыезд пана / М. Радзівіл. – URL: <https://khblit.narod.ru/arhiu/lib/radzivil.htm> (дата звароту: 10.03.2025).
5. Мансеньёр Марынка Антолавіч: праца святара-дыпламата – гэта служба на карысць тых, да каго пасылае Бог. – URL: <https://catholic.by/3/pub/interview/3101> (дата звароту: 10.03.2025).
6. СТБ. Навіны. Грамадства. У Прывалках каталікі завяршылі Адвэнт – мясцовыя жыхары адзначылі Куццю. – URL: <https://ctv.by/news/obshchestvo/v-privalkah-katoliki-zavershili-advent-mestnye-zhiteli-otmetili-sochelnik> (дата звароту: 10.03.2025).
7. Шацк (Пухавіцкі раён). – URL: <https://be.wikipedia.org> (дата звароту: 04.03.2025).
8. Досвед. – URL: <https://downshifter.by> (дата звароту: 04.04.2025).
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск : Бел. Сав. Энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1982. – Т. 5, кн. 1 / рэд. тома М. Р. Суднік. – 663 с.
10. *Даль, В. И.* Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка : современное написание / В. И. Даль. – М. : Астрель, 2007. – 349 с.
11. *Słownik wyrazów obcych: Wydanie czwarte.* – Warszawa, 1959. – S.720.
12. *Podręczny słownik języka polskiego: Przedruk fotooffsetowy na podstawie wydania M. Arcta z 1939 r.* – Warszawa, 1957. – S. 496.
13. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 37: Чорное – яшчык. Дадатак / склад. І. У. Будзько [і інш.] ; пад рэд. А. М. Булыкі ; Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа. – Мінск : Беларус. навука, 2017. – 415 с.
14. *Осторога, В. А.* Опорный конспект по курсу «История таможенного дела и таможенной политики Республики Беларусь» / В. А. Осторога. – URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/159924> (дата обращения: 27.11.2024).
15. Зведений словник застарілих та маловживаних слів. – URL: <http://lityrus.org.ua> (дата звароту: 24.03.2025).
16. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол. : О. С. Мельничук [та ін.]. – Київ. : Наук. думка, 1983. – 589 с.
17. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

Поступила в редакцию 24.03.2025